

Було коло першої години ночі. Ксана, схилившись на довге підвіконня, часом торкаючись чолом холодного скла, дивилася в сіру далечінь, де лунали такі дивні, страшні, а вже звиклі звуки. Бій ближчав. Прозоре стукотіння кулеметів, безладна тріскотнява рушниць, раптові вибухи шрапнелів, що недавно ще були мов марево невиразне, сунули й облягали місто. Несподівано знімались ракети й осяювали на мить небосхил. Потім важко били гармати.

Ксана дивилася на рівну вулицю, що простяглася туди, до стрілом напоєного мороку, і на будинки, що скам'яніли вздовж неї. Ксана думала: у тих будинках поховалися, прищулилися по льохах люди, залякані, тривожно чекаючі. І, може, тільки хто цікавий, хоробрий чи хороброго вдаючи дивиться, слухає, як от вона, примарного бою.

Раптом десь зблизька розітнувся постріл, Ксана відсахнулась.

— Може, ходімо? — почула вона коло себе.

Це Андрій Петрович. Ксана простягла йому руку й промовила:

— Ще трохи... ще безпечно...

Андрій Петрович знову заходив по хаті.

Ксану вабив бій. Ще й місяць чи буде тому, вона теж, мов стара пані грому, жахалася пострілів. І на селі, де жили вони, бої видавалися ще страшнішими. Тоді чоловік цілував її, а вона таки боялася. Вона питала:

— Що буде, як прийде Махно?

Він сміявся:

— Лікуватиму його молодців.

Махно прийшов і розстріляв її чоловіка. Десь за селом, уночі.

Бій був уже в місті. Луна несла постріли попід самі вікна, земля стугоніла, приймаючи гарматні набої,

— Партія білих з чорними кінчається на користь чорних,— промовив Андрій Петрович.

Ксана мовчала. Вона стелила свої думки туди, де танцювала смерть. В пострілах вона вчувала симфонію смерті. Бій — це музика, це залізна оркестра. Вона уявляла собі степи. На високій давезній могилі стоїть смертельний диригент. Це Махно. Який він? Бо він убив її чоловіка.

І от, піддавшись гарячій навалі жалю, Ксана заридала. Вона на всю глибіню відчула жах долі й невблаганність боротьби, що точилася, все осторонь захоплюючи й ламлючи.

Андрій Петрович взяв її за руку й силоміць повів з темної кімнати.

— Годі, годі,— казав він,— бачите, куди доводить хоробрість.

Стрілянина розлягалася невидною курявою десь зовсім близько, ніби стріляло раптом з-за плеча; над головою, зітхнувши, розпадались шрапнелі, будинки нервово кидались і тріпотіли.

Андрій Петрович звів Ксану сходами до льоху, де сиділа родина. Тут, під землею, у світлі полохливого каганця, бій озивався притлумленим грюкотом. У цій напівтемряві, невиразні тіні від себе кинувши, збилися люди.

Худий чоловік, урядовець пошт і телеграфів, господар помешкання, глянув на Андрія Петровича з німим питанням.

— Махно,— відповів той.

— Махновці взяли! — верескнула дружина урядовцева в пальті, закашлявшись з важкої вогкості повітря. Її змучили безсонні ночі, на обличчя лягли темні зморшки, очі знесилили від чекання.

Ксану посадовили на дзиґлику коло каганця, і вона сиділа, схиливши голову. Її коса, звільнившись від пришпильок, тихо зсунулась і звисла поруч.

На хвилю всі змовкли. Постріли рідшали, вщухали. Гімназист 5-ї класи Колька, використавши тишу, заявив про своє невдоволення.

— От бачиш, мамо, їх і не вбило. А мене не пустила.

— Мовчи! — гукнула на нього мати. — Ти варвар! Ти мучиш мене!

— Дядьку Андрію,— казав Колька далі, на неї не зважаючи,— знаєте, скільки раз стрельнули? Я підрахував з нудьги. Сто тридцять вісім! Грубо, правда?

Мати схопила його просто за обличчя й шарпонула]

— Ти ізверг! Ти душу мені виймаєш!

Колька, пригладжуючи волосся, тихо скаржився дядькові:

— Марта боїться, а на мені зриває. Треба терпіти.

Бій кінчився. Каганець жалібно миготів.

— Ходімо, ходімо нагору,— полохливо казала Марта Данилівна, господиня,— погано як вони знайдуть нас тут...

Колька повагом пішов попереду. Андрій Петрович з господарем узяли на руки Ксану — вона заснула.

Каганця поставили в кімнаті за шафою, щоб не видно було світла крізь віконниці. А не спав ніхто. Говорили пошепки, ступали навшпиньках. Господиня Марта Данилівна нервово посміхалася й улесливо питала Андрія Петровича, себе заспокоюючи:

— Та хіба ми буржуї? Вони теж розуміють, де буржуй. Гриша двадцять років служить...

Часом вона обурювалась на дружину:

— Чого ти мовчиш і ходиш? Ти душу мені виймаєш! Господи, що ти за людина!

Колька вартував біля вікна, дивлячись крізь щілину, і вряди-годи урочисто промовляв:

— П'ятеро... з рушницями... Звернули за ріг...

Він почував себе прекрасно й вигідно, виконуючи цей обов'язок: всі до нього прислухалися, й мама не гдирала його по-дурному.

Раптом він гукнув:

— Троє! До нас! Уже на сходах!

Він не стримував своєї радості й бігав по хаті.

Цієї хвилини постукано. Колька метнувся відчиняти, а де мати дала йому потиличника й пішла сама. Вона певна була, що повинна це сама зробити, зустріти як господиня, і її серце, крім смертельного жаху, мимоволі сповнялося покірним, ба, радісним почуттям перед переможниками, що їх не судять.

Поєднавши всі сили, вона ласкаво, кокетуючи трохи, спитала:

— Хто там?

— Одчини. Махновці, буржуйські звірі,— відмовив грубий голос.

Вона відімкнула, приговорюючи:

— Заходьте, заходьте! Колько, неси світло! Каганець у нас...

Вони недбало ввійшли, тягнучи свої рушниці,— троє хлопців у кожушанках, у великих, болотом закаляних чоботях. Серед пільми вони здавалися великі, волохаті. Спинившись на порозі кімнати, один вимовив голосно — а всім після шепотіння й обережних кроків здалося, що він гукнув:

— Світла, лампу!

Він не хотів уступати до великої напівтемної кімнати, де каганець освітлював по кутках нерухомих людей.

Лампа була № 20, з гасом, на свято впорядкована й прихована. Вона довго блимала, не запалювалась, розкидаючи по стінах миготливі плями, і відразу заясніла. Тоді махновці заворушились і ввійшли до кімнати. Їхні обличчя були давно не голені, м'ясисті, і з них пашів спокій і сила села.

— Сідайте, сідайте... — Марта Данилівна тягла їм оббиті оксамитом крісла, красу свого мешкання.

— Їсти! — сказали.

Їм дали холодного кулешу, огірків, капусти. Вони глянули, й один сказав:

— Оце! Ні, ви дайте нам того, що пани їдять.

— Які ми пани? От, дивіться,— Марта Данилівна сміялася, вдаючи здивовану, й показувала на ногах старі черевики.

— У городі всі пани,— впевнено відповів махновець.

Гнітюча увага й нашорошеність панували в хаті. Лампа № 20 весело пихкала, набираючи дедалі більшої сили й яскравості. Махновці подзьобали з видимою неохотою капусту й закурили. Марта Данилівна з острахом почувала, як щораз більше тремтять її ноги, але посмішка й готовність служити не сходила з її потомленого пристареного обличчя. Вона промовила:

— А ви, мабуть, заморилися... Воювати важко, можуть убити...

Кольці здавалося, що вони вже відходити мають, і він похапцем запитав:

— Ви не можете сказати, який батько Махно? Високий?

— А ти що, розвечик? — похмуро посміхнувся вузьколобий, з патлатим волоссям хлопець.

А мати вже потягла Кольку в куток і там термосила.

Андрій Петрович присунувся до них і запитав:

— Ви з села?

— З села,— неохоче відповів патlach.

— Який у вас програм?

Махновці презирнулисьь.

— Такий програм, щоб знищити панів.

— А потім?

— Як знищимо,— тоді побачим.

Розмова їм не подобалась, вони встали й узяли рушниці.

— Гроші миколаївські є? — раптом спитав патlach.

— Миколаївські давно вже перевелися,— весело відповів Андрій Петрович.

— Ти, стерво панське, тобі кажу — давай гроші! — гукнув махновець і підніс рушницю.

Андрій Петрович глянув на нього й мимоволі стенувся — в очах селянських, таких спокійних і похмурих допіру, зайнялася смертельна звіряча лють. Він відчув у цьому на мить перетвореному погляді всю безоглядну ненависть села до пана і до всього, що панським здавалося: до піджака, до комірця, білої руки, до кам'яних будинків і цілого міста.

А Марта Данилівна, розпачливо скинувши руками, упала махновцеві до ніг і оповила його чоботи.

— Ой, не вбивайте,— шепотіла вона,— не вбивайте, рідненькі... Немає миколаївських... Беріть усе, беріть...

— Давай, які є!

Їм дали купу радянських, петлюрівських і денікінських папірців. Патlach поділив усе на три купки й роздав. Марта Данилівна сміялася, держачись рукою за груди:

— Спасибі... Беріть, пожалуста...

— Ми вас, сукиних синів, ще потрусимо,— байдуже промовив патlach.
— Ми кишки з вас повипускаємо. У вас де денікінців сховано? Показуй кімнати!

Марта Данилівна бубоніла:

— Тільки племінниця хвора, тільки...

Махновці спинилися коло Ксани, що спала, розкинувши руки, оповита довгим волоссям своєї коси. Вони роздивлялися на її бліде витончене обличчя, де розлилася незнана їм панська млость притомленої краси.

— Н-да... — промовив патlach, і всі мовчки пішли до дверей. Марта Данилівна проводила їх.

— Заходьте до нас,— кокетувала вона,— моя племінниця видужає... заходьте...

На вулиці без угаву торохкотіли повозки — в'їздила махновська валка.

Ксана прокинулась пізно; за вікном був імлистий ранок пізньої осені. Ксана раптом підвелася, загортаючись у своє пальто, і пригадувала. Вона тремтіла з холоду й невиразних кошмарів минулої ночі.

В інших кімнатах було тихо. Ксана одягла пальто в рукава й пов'язалася теплою хусткою. Але в'їдлива осіння вогкість дошкуляла їй у непаленій, важким холодом пройнятій кімнаті. Зуби її почали нервово цокотіти.

В їдальні, скоцюрбившись на канапі й руки під пахви сховавши, спав господар, Григорій Опанасович. Колька солодко хріп, натягши на себе своє й батькове пальта і зверху великий килим. Марту Данилівну Ксана знайшла коло вікна, де сама вона вночі дивилася була на темну вулицю.

— Що ви тут, тьотю, робите? — спитала вона.

Марта Данилівна скинула на неї набряклі синяві очі.

— Я дивлюся... може, ще прийдуть.

— Треба розпалити пічку, тьотю. Холодно.

Вони принесли з льоху рештки дров і взялися коло пузатої буржуйки. Дрова сичали, жінки дмухали, ковтаючи дим і солоні сльози. Марта Данилівна розповідала:

— Знаєш, вони такі прості... Зовсім не такі страшні, як казали... Прості хлопці. Взяли гроші — так усі ж беруть. Погрозились убити — так це всі так. А не грабували. Ми зваримо кави, Ксано. Є ще трохи хліба. Ти спала так спокійно. Вони на тебе дивились.

— Дивились? Я це почувала... мені якось було так важко...

Ксана замислилась і сказала:

— Тьотю, а що якби до нас прийшов сам Махно? Ти злякалася б?

— Ні. Тільки що нічим приймати. Пам'ятаєш раніше було — цукерки, вино? На мої іменини, згадуєш?

Марта Данилівна смутно посміхнулась. Колись воно було, казкове спокійне життя, а тепер його й уявити важко. Хіба можна повірити,— були такі часи, коли люди вставали по теплих хатах, умивалися, пили чай, розходилися на посади. Потім обідали.

Дрова взялися полум'ям, і залізна буржуйка весело тріскотіла. Жінки насолодно схилилися до пічки й ловили її тепло. Марта Данилівна збадьорилася й почала нервово, улесливо сміятися. Так вона навчилася за революції.

— Ти подумай, Ксано, як усе перекинулося... Коли революція почалася — всі раділи, ходили демонстрації, червоні стрічки. Була радість — правда, й ти раділа? А я підрахувала — оце вже п'ятнадцятий раз беруть місто, стріляють, роблять труси... Це п'ятнадцята влада! Хіба хто думав? Коли приходить влада, я молюся — знаєш за що? Щоб влада продержалась довго-довго... Хоч місяців зо два!

Вона змовкла, потім схопилася й постягала з Кольки все накриття.

— Колько! — гукала вона.— Вставай! Ач, як потягається!

Колька невдоволено підвівся.

— Ви, мамо, зранку починаєте гдирати... Ви перевищуєте свою владу наді мною...

— Ти — нахаба!

Колька тим часом будив батька.

— Вставай, старий буржую! Годі дрихнуть!

— Боже мій, який це нахаба росте,— шепотіла мати.

Вона мішала на буржуйці руду каву з ячменю й думала про старшого сина Альошу. Вона любила його найбільше. Це перша її дитина. Він виріс високий, стрункий. Вона любила його найбільше. І як їй було терпіти, коли всі знайомі, всі близькі люди казали: її син — комуніст! Вона плакала, благала, проклинала. І в кого вони повдавалися, такі вперті?

Колька, скинувши сорочку, зробив шведську гімнастику й наприкінці став на руки догори ногами. Уміння ходити на руках давало йому право трохи згорда ставитись до людей.

— Видай мені порцію, мамо,— заявив він.— Я піду в город.

Григорій Опанасович, напившись гіркої кави з черствим хлібом, теж узяв картуза.

— Ти куди? — запитала дружина.

Григорій Опанасович стурбовано блимнув очима:

— Оце так... Треба йти...

За три дні боїв він страшенно занудився за своєю посадою. Та й взагалі за часи революції він до посади почав ставитися інакше. Він був син сільського писарчука. Двадцять років він старанно упоряджав свою домівку, радіючи з кожного купленого стільця, канапи, тарілки. А тепер він домівку зовсім розлюбив. Він не бачив перед собою мети. Його мрії про піяно й невеличкий власний будинок розбила революція. Вона відняла в нього старшого сина, що він, за його планом, мав бути інженер. Революція була Григорієві Опанасовичу якимсь несподіваним вихором, що раптом усе зломив. Так здавалося спочатку й було боляче. А згодом революція стала безконечним далеким шумом. І то посада йому допомогла. Прийдеш. Папери. І — тихо. Десь змінюється начальство, ідуть нові накази, а на столі одноманітні відношення, а коло столу — спокійно.

Григорій Опанасович вийшов хутко з помешкання, не слухаючи, що кричить йому навздогін дружина. На вулиці він зітхнув вільніше, натяг кашкета, поставив комір пальта і попростував, зігнувшись, мертвими вулицями до головного поштамту.

Незабаром, як Григорій Опанасович пішов на посаду, додому завітав його старший син Альоша. Мати, побачивши його, спочатку жахнулась. Альоша був у такій самій, як уночі махновці, кожушанці.

— Здрастуй, мамо,— сказав Альоша і додав,— нагрій мені води, я вмиюся.

В його словах матері вчувалася дитяча теплина. В її очах повстали раптом далекі часи, коли вона вагітна ним була.

— Альошо... Альошенько...— заговорила вона,— ти вернувся? Як же так? Відкіля...

Марта Данилівна заметушилась; вона не дивилася вже на сина, бо він воскрес у її душі на місці болючої плями.

Альоша сів на канапу й оглянув кімнату, де виріс був і де нагромаджено тепер силу речей — два ліжка, канапу, подерту ширму й кілька столів. Це стояло колись так статечно по своїх місцях, а оце купою збилося до великого джерела — залізної пічки.

— Ну й гармидер у вас,— мовив він, скривившись.

— І на душі так...

Альоша озирнувся — близько нього стояла Ксана, рівна, бліда, в довгій хустці.

— Я була колись біля моря, й воно хвилювалося. Тоді на душі теж неспокійно...

Альоша здивовано глянув на неї; йому навіть неприємно стало, бо всякі такі таємності й нюанси в голосі були йому без краю далекі. Тим-то, коли вона сідала поруч нього, він зауважив:

— На мені воші. Може, тифозні...

Вона взяла його руку й промовила:

— Який ти щасливий, що прийшов з махновцями!

— Справді?

— Да, ти міг бачити Махна.

Вода нагрілась, і Альоша взявся умиватися. Він скинув захисну сорочку й закасав рукави. Він умився з великою насолодою.

Мати його побачила вперше, який він. В натільній брудній сорочці, з розстебнутим коміром і червоним від рушника обличчям, а на обличчі — чужі, не під її доглядом складені рисочки, кутики й крапки. І це чуже погасило на устах її слова, що вона мала. Болюча непевність огорнула її.

Альоша одягся й пішов до кімнати Андрія Петровича. Той зустрів його в своєму хатньому вбранні — пальті, драних калошах і шапці. Штани в нього були короткі, бо він мусив урізати їх, щоб захистити важливішу частину тіла.

Старий і молодий міцно обнялися по-приятельськи.

— Коли комуніст одягає чужі реліквії, а свої ховає, то він має це з'ясувати...

Андрій Петрович сказав так і посунув Альоші стільця. Альоша скрутив козячу ніжку з махорки й закурив.

— Дда-а-а,— промовив він,— як який комуніст. Адже комуністів є три категорії. Передусім — фанатики: кожен нерв у них кипить, вони прекрасно вмирають. Потім є холодні й такі неприємні, але вони прекрасно мислять. І є ще шахраї, що прекрасно спекулюють.

— Я певний твоєї категорії, Альошо, але можу тільки догадуватись про твоє становище.

— Да,— сказав Альоша,— я шпиг при штабі Махна, і не поганий, вірте на слові!

— От, Альошо, я ввесь час про це думаю! Знаєш, здається, ніби історія випробувала різних способів перемагати спеціально для того, щоб ви їх використали!

— Ми й перемагаємо,— засміявся Альоша.— От їдеш з села до села, верхи по незнайомих первісних степах, потім спиняєшся десь, і викидають чорний прапор. Тоді звідусюди з'їздяться, мов земля їх родить: крадуть у батьків коні, кров'ю здобувають обрізани — й до Махна! І всі вони сірі, ці хлопці... А чом ідуть? Бо самі невиразні, і в нього — теж! Що село? Хіба що безконечна потенція. Отакий і Махно. Звичайно, міщанам здається, що він великий, а міщанкам — що вродливий, а це просто так, іграшка обставин.

— А хіба інакше буває? — спитав Андрій Петрович.

— От ми й хочемо довести. Той хлопець з обрізаном іде тільки тому, що має м'язи й хоче ворушитись. Ми даємо Махнові організувати цих м'язоворушників, як капіталістам колись виробництво. А потім ми приходимо й експропріюємо на свою користь.

— Я радий, що моя наука не пройшла тобі марно! А далеко вже ти відійшов від мене, Альошо! Я часто згадую — в цій самій кімнаті ти сидиш і слухаєш. Я розказую тобі про Париж, Лондон, Брюссель, Сибір. Ми читали разом Маркса... та хіба його самого? Я розкривав тобі нові світи. Я створив тебе — це так... І ти пішов далі, далі... Ти згадуєш про це?

— Ні, не згадую! Ніколи, вірте слову! Кінець кінцем життя моє не солодке,— багатьом товаришам краще. Знаєте, скількох комуністів порубали на моїх очах? Сімнадцятеро.

— Моє життя далеко простіше. Єдиний обов'язок мій — постачати сестрі дрова. За це дістаю кулешу й окропу. На цих двох китах тримається моє існування.

— І вам не соромно? — скривився Альоша.— Я не розумію...

Андрій Петрович урвав його:

— Мій любий, не кривися й не доводь! Я переживаю золоту старість, а ти хочеш, щоб мені було соромно!

Він захопився й казав далі:

— Золота старість, а хто хотів би її мати? Хіба всю мудрість не варто віддати за однісінький шматочок невеличкого поганенького пориву? Мудрість шкідлива, коли не служити пориву... Це зрозуміло, і це трагедія! Щоб жити, треба знати, а знання вбиває. Людськість хитається між дикунством і культурою. А їх треба поєднати, не протиставити! Мудрість, де не бринить тонкий відгомін голодного вию й поклику на самицю — є мудрість смерті...

— Загубила вас ця кімната,— посміхнувся Альоша,— на філософію зійшли! А хто вчив мене, що подумати треба раз, тільки добре подумати і не передумувати?

— Я про це й кажу, Альошо! — захихотів старий. — Я не вмію вже бажати, а цінувати волю я вмію... Я вірю, що ви поєднаєте культуру з дикунством. Це кажу я, старий революціонер, емігрант і каторжник! Хто були ми, старі? Ти уявляєш, що таке був соціалізм у XIX столітті? Це була найвища на той час культура, і ми були культурники. Цю культуру я передав тобі, молодому хлопцеві... Ви взяли від нас культуру соціалізму й добрали способу його здійснити. Ви використали величезний досвід минулих віків і сказали: всяку культуру треба передусім одягти тілом. І ви поєднали культуру соціалізму з дикунством. Це геніально і неминуче!

— Буржуазія те саме каже,— відмовив Альоша й кинув цигарку,— тільки зве це грабіжництвом, а не геніальністю. Різниця назв, не більше.

— Ти гніваєшся, Альошо? На мене? Це ж не те, що говорить буржуазія, хоч ти й повинен так міркувати. Звичайно, найперша правда всякої боротьби — бездоглядно заперечувати іншу думку, крім своєї. Правильно, бо хто не робить так, не переможе. Я цілком розумію, що

повинна бути схема: хто не з нами, той проти нас. Повинна бути в боротьбі, в агітації, а не в розмові з добрими знайомими...

— І тут. Скрізь.

Альоша глянув у вікно, де порожній день простягся над містом, і згадав, що вже давно не спав. Він потягся й сплющив очі. Андрій Петрович витяг з кишені пальта сіру ганчірку й витер худе обличчя.

— Дитино моя,— мовив він,— я хотів сказати, що є схема для людей і схема для душі. Так от не давай, щоб схема душу опанувала! Бо це провадить до неприємного царства папуг і мавп...

Альоша підвівся й поклав обидві руки на плечі Андрієві Петровичу:

— Ну, так і ви на мене не сердьтесь! Я папуга й мавпа, а ви — жаба!

Він стиснув дядькові руку.

— Чекай, я проведу тебе. Піду до саду по дрова.

Андрій Петрович скинув пальто й узявся піддягати безрукавого кожуха. Альоша вийшов до їдальні. Тут було тепло й хатньо. Марта Данилівна схилилася коло буржуйки, а там бадьоро пихкало й шкварчало.

— До побачення, мамо,— промовив він.

Мати підкинула до нього своє червоне обличчя.

— Альошенько, куди... Я який обід варю...

А він уже простяг їй руку.

— Ніколи, мамо.

Вона покійно дала йому свою, а потім схопила другою рукою його стан і припала до сорочки. Він скривився.

— Ну, тільки не плач!

— Ні, я не плачу, не плачу... Рідний...

Альоша надів кожушанку й шапку. Надійшов і Андрій Петрович; він підперезав пальто мотузкою, застромив сокиру за такий пояс, мав ще мотуззя й невеличку пилку.

Марта Данилівна провела їх до дверей: син нічого не сказав їй більше. А в неї не було вже сили навіть до вікна підійти та дивитися йому вслід.

Вона прихилилася до дверей. Вона знала, що син уже ніколи не прийде.

Альоша з Андрієм Петровичем вийшли на вулицю. Вогкий низенький ранок сповнив землю, хоч був уже пізній день. Осіння дрібненька мряка не хитаючись доносила відгомони далеких гармат і лягала на обличчя холодним мереживом. Каміння довгих вулиць було туманне й пустельне. На розі витягся припушений краплинками труп вершника в обіймах коня — і нікого цікавих. Був перший день перемоги й нової влади.

Андрій Петрович витер обличчя своєю ганчіркою й заговорив:

— Ніколи життя не було таке цікаве. Юнацтво краще розумітиме історію, ніж то кажуть підручники. Що таке був донедавна хоч би той печерний вік, як не абстракція? А от усі ми цілий тиждень жили оце в льохові, розкладали там огнище, варили страву й їли її п'ятьма. Де й коли можна було так відчути, дотикнутися, що життя є боротьба? Хто міг би

так красномовно з'ясувати, як твориться влада, закони? Та, Альошо, життя тепер скинуло всі одежі, приліплені цивілізацією, і ствердило геть усе, що свідчили босяки, а філософи заперечували. У мене, наприклад, за два роки чисто змінився погляд на дерева. Бачу дерево й думаю — добре було б таке зрубати! Колись любив дерева зелені, живі, а тепер укохав присохлі, бо краще горять... Та й сам я, вивернувши кожуха, хіба не подібний був би до якого давнього Гава?

Альоша взяв його під руку й міцно притис.

— Ех, ви, філософе печерного віку! А мені так зовсім не шкода, що ви й подібні до вас трохи пожили в льохові — їй-бо, не жалко!

Андрій Петрович засміявся й трусонув своєю сокиркою.

— Та й я не дуже смучуся! От тільки ти даремно на мене, Альошо, образився, як згадав про дикунство. Ти думаєш, дикунство що? Це молодість душі. Я бачив тут матросів і думав: які вони по-страшному молоді! І нічого спільного з комунізмом не мають. Це — тіло. А дух — культура. Це й є завдання: поєднати. Вдмухнути, за біблійним прикладом, дух культури в це молоде пристрасне дикунське тіло. Нічого більше для комунізму й не треба...

Він раптом спинився. Вони дійшли до бульвару, що перетинав їм шлях.

— В чому річ? — спитав Альоша. — Ви, може, побачили між деревами тіні класового підходу?

— Дивись,— шепнув Андрій Петрович, і Альоша відчув його хвилювання,— ти бачиш, пиляють...

На бульварі дві постаті, схилившись навколішки, пиляли огрядну акацію. Навкруги було порожньо й конспіративно.

— Альошо, голубчику! Поможи мені... ми швиденько звалимо — раз, раз... А далі я сам упораю.

Старий був стурбований невимовно, він нервово стискував свою сокиру.

— Нема коли красти дерева, коли маєш придбати цілий світ,— засміявся Альоша,— прощайте, мій сивий учителю! Вірте мені — тільки не гнівайтесь,— серед жаб дрібнобуржуазного болота ви найсимпатичніша!

— До побачення, заходь, Альошо,— мовив Андрій Петрович, уже побігши. Коло найближчого дерева він спинився, скинув на нього оком — товсте; він обрав трохи далі невеличкого береста на свої сили, розшморгнув пояса, вмить підрубав і припав з пилкою.

На вулиці розпочиналося цікаве. Несподівано з найближчих подвір'їв одинцем, парами й по троє почали виринати постаті з пилками та сокирами. Мовчки приступали до вишикуваних дерев. Мовчки дзьобнули сокири, й зашипіли пилки.

А за мить вулицями звідусюди, мов на раптове гасло повстання, почали сходитись люди. Ішли зосереджено, без мови; ідучи, розминали руки й готували зброю. Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцьованих кашкетів, шапок, нечищених черевиків і військових гетр. Люди були різні на зріст і віком, а разюча печатка одномасності лежала на них, робила їх однаковими, як голих у лазні. Їх різнили були посади, становище, утримання, а це зникло, і нічого більше не мали вони, щоб різнитися.

Хапливо бралися до праці, бо було й лячно. Це не було дозволено, а й не заборонено, бо що заборонено першого дня махновської влади, а може, й усіх наступних днів? А нарубати дров так близько, коли сунеться зима на беззахисні оселі, коли надії стали подібні до холодних тіней мерців, і непевні, як вони, коли тепло й їжа піднеслися на височінь

найбільших із жаданих сподівань,— нарубати дров, це прекрасно! Краса дерев, крапок природи серед її кам'яного заперечення й майбутнього листу на них мусила впасти перед насолодою мати паливо, що воно візьметься великим, з сивої давнини повсталим огнем.

За тими, що йшли, уже бігли. Без видимих засобів швидко котилася околишніми кварталами тепла чутка:

— Рубають — і нічого!

От хитнулося перше дерево. Хтось гостро гукнув: "Бережись!", усі завмерли, замовкли пилки. Чорний стовбур, розкинувши гілля, велично накреслив у повітрі смертельну дугу і з раптовим хряском припав до землі. Була хвилька тиші й прислухання, а потім рух, бадьорість і сміх:

— Зрубали — і нічого!

Юрби більшало. Чверть години тому порожня вулиця, приспана мрякою й жахом льохових ночей, захиталася й забриніла. Трьома кварталами вздовж бульвару не було вже гулящого дерева, і охочі, спізнившись, шикувалися заздрим натовпом, критикували й гукали.

Раз у раз лунало дзвінке — "бережись!" — і хрюскали грудьми дерева.

Аж ось з'явилися на розі представники влади — троє вершників-махновців. Їх примітили відразу, певніше відчули. Але вони злякатися не дали й привітно гукнули:

— А ви що тут, сукині сини, робите? Геть к чортовій матері!

Збадьоріла юрба відповіла їм лунким реготом:

— Приставайте до гурту!

— Підтягни конем!

— Заготовка!

Махновці раптом пустилися кіньми поміж юрбу й оперезали перших-кращих нагаями. Їхні обличчя сміялися, удари були болючі, а братерські. І зникли за рогом назавсігди.

Андрій Петрович працював уперто, відхиляючи всі ласкаві пропозиції допомогти. І коли вимучене дерево таки впало, він, задихуючись, переможно промовив:

— От і зрубав!

Він хутко обчухрав непотрібне гілля, зашморгнув мотуза, налігав себе й потяг. Тяг, як шкапа, спиняючись і сідаючи на свою жертву відпочивати.

Він гадав, спочиваючи:

— А як влучно сказано: очі на лоба лізуть. Ось вона — народна мудрість

Позаду лягали останні дерева. Людська комашня розлазилася, тягнучи стовбури, гілля, несучи чураки. Тиша знову оповивала бульвар, що поширився й вишкірив з-під землі потворні високі пеньки. Він був роздягнений і пустельний. І над ним, серед оголеної порожнечі, знову мляво покотилися далекі гарматні шуми.

Того самого дня викинуто по місту врочисті об'яви:

"Громадяни!

Переможне військо революційних повстанців (махновців) України звільнило вас від ненависної влади золотопогонників. Ваш спокій і добробут охороняє пильне око революційного повстанця. До порядку, громадяни, до мирної творчої праці! Військо революційних повстанців (махновців) прийшло не панувати над вами, а назавсідги звільнити від усякої влади. Геть владу й державу! Живи, всесвітня революціє! Живи, анархізме!

Штаб військ революційних повстанців (махновців) України".

А на другий день вийшов уже й орган штабу — "Шлях до волі". Андрій Петрович уважно читав його в своїй кімнаті коло вікна, напівзаліпленого папером. Велику передову дав товариш Волін зверхній ідеолог при штабі Махна, так званий "Ленін від анархізму".

Він писав, що анархізм в особі революційних махновців творить третю революцію. Перша революція скинула царя, друга — капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Більшовики-комуністи споруджують нову державу, оплутують громадську свободу гидким павутинням примусу. І от прийшли махновці, щоб покласти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція, що проти неї бліднуть усі дотеперішні пориви й досягнення людськості. Розгорнуто нову сторінку історії, покладено міцні підвалини нового життя. Волін кінчав:

— Громадянине, ще вчора тяжіла над кожним рухом і думкою твоєю держава — однаково, біла чи червона. Ще вчора ти, мов нікчемний раб, підлягав диким законам: страх перед контррозвідками й чеками, розстріли і в'язниця збавляли тобі людської гідності. А ти прокинувся сьогодні — і минуле відлетіло разом з твоїм сном. Відчуй цю велику хвилину — ти вільний!

Далі інший анархіст викладав популярну абетку на тему: "Що таке влада?" Ще далі оповіщено про великі перемоги махновців на фронтах, а наприкінці стояло:

НАКАЗ Ч. I

§ 1

Цього числа я почав виконувати обов'язки коменданта міста і його околиць.

§ 2

Наказую всім особам, що не належать до війська революційних повстанців (махновців) України, негайно протягом цього дня здати до комендатури всі гатунки вогневої та холодної зброї. Хто не здасть, буде застрелений на місці.

§ 3

Наказую не переховувати старшин і козаків денікінської армії. Хто переховуватиме, буде застрелений на місці разом з денікінцем.

§ 4

Наказую міській управі обкласти місто контрибуцією 500 000 карбованців на потреби війська революційних повстанців (махновців) України, протягом 24 години склавши спис виплатників і подавши його мені. Попереджаю, що всіх, хто не сплатить за списом контрибуції, покараю шомполами й розстріляю без суду.

Комендант міста Щусь.

Андрій Петрович прочитав і вдоволено примружив очі. Хитра усмішка смикала його уста.

— Хіба обов'язково передовій зважати на накази? — гадав він. — Це нудно — повторюватись. Кожен робить свій анархізм. Та це й не новина, що найкращі ідеї мають найдовші багнети.

Другий день третьої революції був ясніший і листя жовтіше на деревах. На вулицях з'явилися люди. Ксана пішла з Колькою на базар. Треба було виміняти свою сукню на щось споживне. Марта Данилівна вже не могла цього зробити: побачення з сином коштувало їй усіх її сил. Вона ходила тепер розпатлана і на Кольку навіть не кричала. Її ледве вистачало зварити обіда.

Колька охоче повів Ксану до базару. Всі місця були йому добре знані, дорогою він розказав Ксані багато цікавих речей і глибоких спостережень.

— Ось на цьому розі добровольці повісили одного. Два дні висів — усі обминали. А я пішов — велике діло! Чого курку можна зарізати, а людину — ні? Ясно, що однаково. Ну й фізія в нього була, ніколи не бачив такої! Синя, й язика висолопив. Це тобі не фунт ізюму, на гілляці! А от дивись на стіні — бачиш плямки? Ще вчора лежала баба. Холера її тут несла! Так і припаяло до стінки. Мозок тільки чвик! — а баба брик! Ти от панталони носиш, а баба просто так... І нічого з того не буде.

— Чого не буде? — мимоволі спитала Ксана.

— Нічого путнього з цієї революції. Отак показяться, та й годі. А потім цар буде.

— Хто тобі сказав? — здивувалася Ксана.

— Велике діло, сам бачу. Їм усім аби нажертись та потягти щось. Я ж учив — і у Франції таке було, і скрізь.

Колька енергійно плюнув і засвистів.

На базарі було чудно — всі крамнички й рундуки замкнено, багацько побито. Працювали тільки перекупки, тримаючи крам у руках чи сидючи на ньому. Чоловіки відігравали хіба що допоміжну роль — носильники, піддавачі, двоколесники. До відповідальних базарних посад вони не бралися, бо проти чоловіка раз у раз могла бути цілком природна підозра, чи не денікінець він, офіцер або й генерал, коли він у штанях.

Тим-то жінки домінували. Голоси їхні були бадьорі, руки червоні й меткі, обрахунки певні.

Зненацька вони опинилися королями ринку, дрібні, ще вчора погноблені від гуртовиків-спекулянтів, а сьогодні незалежні, що їм голодний мешканець ніс і до ніг клав роками збирані свої скарби: срібло їдальне, сукні, килими, вази, посуд і білизну. Тріумфальні перекупки приймали все як належне, бо вони мали в своїх руках чудові речі, через людську пиху перед тим зневажені: борошно, пшоно, олію. Усе тут підлягало виміну, тільки не книжки. Ніякий штукар не виносив сюди цих рушіїв культури, бо й за цілий університет не дістав би картоплини. На базарному полі людський розум зазнав смертельної поразки від вікового свого перебійника — людського шлунка.

Сьогодні оберталися всі гроші, хоч хто їх випустив і хоч коли, і в процесі купівлі-продажу стихійно встановлювалися паритети. Зверхня військова влада давала волю розвиткові економічного життя, а простий козак-махновець, навіть не тямлячи, що він анархіст, брав усе йому потрібне порядком братерської допомоги і чесно не видавав розписок ані посилав до штабу одержувати гроші.

Часом знімалася паніка, й за хвилину базар порожнів зовсім. Всі тікали, стрімголов, не міркуючи, а тільки біжучи. Ніхто не знав чому, а відчував, що коли й немає нічого, то може бути. Потім обережно сходилися знову з-за рогів і з подвір'їв. Кожен гостріший рух, піднесеніший голос набирал чудернацьких, загрозливих форм у напруженій атмосфері базару й життя, а проте було весело й якось половецьки.

10 фунтів житнього борошна за шовкову сукню — це добре, навіть дуже, 10 фунтів борошна — це 13 фунтів хліба, тобто одній людині мінімум на 13 день, чи 13 душам на 1 день, чи інша яка комбінація з обрахунку 1 душа на 1 фунт хліба, а не навпаки. Ксана відрядила Кольку з борошном додому, а сама пішла далі на місто.

Цими днями, сидівши в кімнаті, Ксана раз у раз відчувала потяг вийти на вулицю й ходити. Це часом невиразно турбувало її, змушувало кидатись її серце в нерозумілій нудьзі. Вона мов утратила почуття часу, дні та ночі стояли перед нею нерухомі й тривожні. Вона спала і вдень, і вночі, прокидалася раптом і зненацька засинала, її очі заглибились, повіки здовжились, бліде обличчя під пасмами виткого волосся набуло дивної гострої краси. Риси її мовчали, і вона любила, їй насолодно було оповити голову тонкими пальцями, схилитися, слухати раптового тремтіння свого тіла й навколишньої тиші.

Вона рівно йшла вулицею, переходивши квартал по кварталу. Голова була непов'язана, і після хатньої задухи вона глибоко відчувала холодкуваті дотики повітря. Вона дивилася навкруги, схиливши голову, і бачила: скрізь була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрощені стільці, жужми паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схованок багатства обернулись на безокі ями.

Ксана бачила будинки з обваленими від набоїв рогами, подзьобаними від куль мурами й рясно обпалим склом. А цілі шибки обліплено смугами білого й кольорового паперу, навхрест, кривульками, мов упоряджено на це безладне свято сплюндрування. Ксана бачила будинки погорілі, чорні, що там на оголених мурах височіли непотрібні дахи — і їй було затишно серед знищеного. Вона поволі сунулась уперед, вдихаючи з пестливим повітрям осені запашність руїни, мов серед парку, що там тихою луною котиться далеке рокотіння моря.

Ксана йшла щораз далі. Готель "Асторія" з золотими візерунками на червоних мурах, постійний штаб усім переможцям над містом, і тепер виконував свою звиклу роль. Його кімнати байдуже приймали нову владу, його льох бачив усяких в'язнів, а прапор на даховому шпилі покірно змінював свої кольори. Тепер він був чорний, пишно хвилюючи на вітрі темрявні бганки із золотими літерами: "Живи, анархізме!"

Так само поволі й спокійно зійшла Ксана на його ґанок. Вона поминула юрби махновських козаків і вступила до широкого фойє.

Вона спитала. Так, батько Махно мав сьогодні приймати громадян, вона прийшла вчасно. Двоє штабних потрусило її, чи нема зброї, використавши всі можливості під час трусу. Вона мовчала. Тоді їй сказали приєднатися до гурту людей, що чекали на батька. Вона стала біля підвіконня.

Махно довго не з'являвся. Він був у будинкові, але в льоху. Там зібрано тих заарештованих, що їх довели до штабу, не застріливши на місці. Тепер їх вишикували в ряд, двадцять сім душ перед очі Махнові, обличчям до світла, що ледве прохоплювалось крізь ґрати запорошених шибок. У льоху був морок і тиша. Махно по черзі підходив до кожного й хрипко питав:

— Тебе за що?

Йому відповідали, мало не всі пошепки, пригнічені незвичайними обставинами суду. Він слухав їхні правдиві й вигадані історії, напоєні розпачем і тремтінням, часом він підносив голову й раптом оглядав в'язня сірими рухливими очима з безбарвного, ластовинням укритого обличчя. Часом він чудно хитався невисоким станом і тихо цокотів шаблею об підлогу. А не мовив нічого. Він слухав терпляче, потім ступав далі й питав:

— Тебе за що?

Двадцять сьомого спитавши, він повернувся й хутко вийшов, дзвякаючи острогами. Він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей. В'язні стояли лавою, як були, виснажені його безжальним слуханням. Він був і зник як примара.

На сходах його наздогнав начальник контррозвідки, чорноволосий легінь — Льовка Задов, що перед ним тремтіли всі повії підвладних йому округ.

Він гукнув:

— Так што ж із ними?

Махно, не спинившись, уривчасто відповів:

— Пострілять, і край.

Батька супроводив тільки присадкуватий татарин Алім, його джура й кат. Всі боялися його згорбленої міцної постаті, довгих рук і нерухливого випнутого обличчя з заціпленими губами, що часом безгучно й жадібно ворушилися.

Коли вони пройшли фойє, всі заворушилися й покотився шепіт: "Батько, батько...". Ксана, почувши, рівно пішла до дверей, а її спинили:

— Куди лізеш? Батько сам скаже.

Алім зайшов слідком за батьком до кімнати, причинив двері й сів коло них, зібгавшись у сіру грудку. Він, як пес, охороняв ухід до свого пана.

Кабінет ватажка революційних повстанців, батька Нестора Махна, не подібний був до кабінетів інших великих людей. Там не було м'яких меблів, канап, люстр, столів до письма й обкладинок з ділами. Голі стіни, стілець, ще стілець, звичайний незастелений стіл і обгризок олівця на ньому.

Нестір кинув сиву шапку на підвіконня й попустив трохи пояса на жупані. Він був похмурий. Цілу ніч тривав безладний бенкет переможників. Були теж дерев'яні стільці, незастелені столи, а на них пляшки й повії. Стріляли з пістолів розкуйовджені постаті, хиталися п'яні стіни, повітря клекотіло гуком і лайкою. Льовка Задов давав повіям цілувати свої оброслі, волохаті ноги й казав узивати себе "королем сифілісу".

Серед гострих випарин жіночого тіла, у смороді блювотини й бруду танцювали гопака, стрибали, боролися. А круг Нестора Махна сиділи п'яні анархісти й гукали:

— За здоров'я всенародного ватажка!

— Хай живе великий анархіст Махно!

— Другий і більший Бакунін!

А тепер Махно згадував про це з огидою й злістю. Він стиснув губи й прошепотів:

— Гади, гади повзучі...

Він почував, що всі лізуть до нього, як воші, липнуть, щоб посмоктати з його перемог, щоб повернути його на своє. Він знав, що його оточують всілякі шпики — комуністичні, петлюрівські, лівоесерівські. Він бачив їх наскрізь, ненавидів їхні підступи й невиразні натяки. Кожне слово їхнє було замах на нього, а він хотів бути тільки собою.

Потім повій вишикували парами, й Нестір вибрав одну. Всі заляскали в долоні, обрана приємно посміхнулася, і це визначило її долю: Нестір застрелив повію з нагана, бо її посмішка була продажна, як гукання анархістів. На тому скінчився бенкет.

Погляд батьків спинився на Алімі. Татарин байдуже сидів на дзиглику, дивився перед себе й ворухив губами. Це теж був паразит на Несторі Махні. Татарин жив з його жорстокості, з того, що батько мусив прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали. Це звалося "красти" — забити нишком і приховати.

Нестір зрушився з місця, де став був, увійшовши, й схопив татарина за плечі:

— Сволоч! Пішов вон!

Він випхав татарина за двері, і разом пішло по фойє глухе шепотіння:

— Батько кричить.

Нестір Махно сів до столу. Хвилювання його меншало. Йому радісно було почувати, що він сам у кімнаті. Він замислився.

Волін каже — треба здійснити анархізм. Для цього обрати певну територію, осісти на ній і там виявити творчі сили анархізму.

Нестір посміхнувся. Нащо територію й осісти? Інші кажуть: соціальне. Це комуністи. Невже не можна просто так, без ніяких питань?

"Мене ніхто не поміває" — думав Нестір Махно.

І все це брехня. Відколи люди живуть, а питань не розв'язали. Та й розв'язувати не треба, ні до чого воно. А жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити.

Нестір зітхнув.

— Мене ніхто не поміває,— прошепотів він.

Глибокий сум огортав його. Нікому не знані струмки розливались у батьковій душі. Його очі спинилися, й усе тіло пройняла пестлива млосьть. Він витяг з глибокої кишені записну книжку, схилювся й узяв олівця. Він поволі писав:

Гей, батьку мій, степе широкий!

А поговорю я ще з тобою...

Бо молодії ж мої бідні роки

Та пішли за водою...

Ой ви, звізди, звізди блискучії

А вже й красаота мені ваша зовсім не мила...

Бо на темний мій кучір

Та лягла пороша біла!

Ой ночі, чорні та безоки!

І не видно мені, куда йду...

Ще змалку я самотній

Та такий і пропаду.

Де ж брати ви мої любі?

Ніхто сльози горкі мені не витер...

І от стою я, мов дуб той,

А кругом тільки хмари та вітер...

Якийсь час Нестір дивився на вірша, і йому було гарно. Він погортав книжку, знайшов ще свої вірші і в кожному з них глибоко спізнавав себе самого — сумовитого і до жалю самотнього.

Потім згадавши, що має приймати громадян, він хутко сховав книжку й гукнув:

— Пропускай!

Перший зайшов завідувач дитячим будинком. Шия в нього пов'язана шарфом, чоботи голосно скрипіли, а він ступав якимось навмисно твердо. Він подав батькові заяву; діти, числом 30, жебрають по місті, годуються з смітників, варять стерво. За останній тиждень померло четверо, на цингу захворіло дев'ятеро. Це писав сам завідувач, дуже коротко. А внизу кривульками дописали діти: "Поможіть нам. Нам холодно, ми босі. Ми дуже хочемо їсти".

Батько Нестір Махно прочитав заяву й глянув на завідувача. Той теж дивився йому в вічі зі слізними іскристими очима.

Тоді батько встав і промовив:

— Ідіть.

Він провів завідувача до невеличкої порожньої кімнати, що поруч, і відчинив дерев'яну шафу. Там пакунками лежали різні гроші.

— Беріть скільки треба,— сказав Нестір Махно.

Завідувач вагався, чи не жарт це. Це було неправдоподібно. Але батько суворо крикнув:

— Бери, чого стал!

Вирядивши завідувача з грішми, батько зліг на підвіконня й дивився.

За вікном, заквітчаним жовтавим блиском осіннього сонця, лежало підвладне йому місто. Підвладне — він відчув це й посміхнувся. І нащо ховати від себе, що він великий? Це місто будовано століттями, а в кінці століть прийшов він і може знищити його чи залишити. І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїну і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії?

Його ім'я! Воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь, а сам утратив. Та й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легеня. Він посміхнувся. Хто він? Він — хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів.

Велич огортала його. Нестір випростувався, вищав, обличчя йому овівав солодкий легіт самозакохання. Порив могутньої волі обійняв його.

Він гукнув на тачкового й сказав:

— Хай хлопці погуляють.

Далі він прийняв цілу делегацію від залізниць. Вони сказали, що залізниця є річ потрібна, що її треба підтримати й полагодити.

Махно відповів:

— Налажуйте, я не проти. Тільки мені це не нужно — у мене тачанки.

Потім зайшла Ксаня. Вона була спокійніша за всіх одвідувачів. Бо ті приходили просити, вона тільки бачити. Бачити його — це були найтаємніша її мрія, найглибше прагнення решток її душі. Вона не мислила про це, а жила ради цього. Бо він прийшов і так нагло змінив річище її життя, сказав водам його зійти на шляхи, залляти кров'ю. Він прилучив її до свого таємничого походу по землі, і волю його вона скрізь почувала: він був її невиразні кошмари, нерухомість її очей і дотики тонких пучок до обличчя.

Махно зустрів її ввічливо.

— Сідайте,— мовив він,— кажіть, яке діло.

Ксана мовчала. Вона хутко оглянула його й опустила очі, свідомо його близькості й сили, що непереможно від нього віє. А Нестір тихо посміхнувся. Йому не первина було, що приходять інтелігентки. Але це була незвичайна.

Він не бачив ще таких тонких рис, ніжного профілю, блідих шляхетних рук. Вона така неподібна була до повії, що він уночі застрелив.

Нестір Махно нахилився й мовив:

— Приходь увечері сюди, я буду. Тебе пропустять.

Вона не йшла. Він узяв її руку й поплескав своєю долонею:

— Іди, дурненька. Я зараз занят.

— Да, я прийду,— відповіла вона.

.....

Готель "Асторія" був уже далеко позаду. Ксана, йдучи додому, стиснула руку, де горів його дотик. Найдорожчий образ мінився в її душі тисячами відбитків, мов серед чарівних дзеркал. Їй здавалося вже, що вона бачила була переможника в своїх юнацьких снах, коли вперше прокидалося тремтіння її грудей. Все життя її, що було, схилилося перед заповідним, що має бути. Серед білого дня, в схолоднілих проміннях осені розцвітала її остання любов.

То не була жага. Коли прийде вечір цього дня, вона гладитиме його закинуте назад волосся й дивитиметься в глиб його могутніх очей. Він лежатиме їй на радісних колінах і тихо розповість у тьмяних присмерках дивну історію свого життя. Він розкриє в її обіймах таємниці своєї сили і ті сховані джерела, що живлять його волю. Вона відчуватиме його серце, напоєне хвилями чужої крові, що він мусив пролити, щоб бути. І смертельна рука його спочине на її плечі, оповита великою ніжністю, що створила вона з жаху і болю.

Назустріч їй проїхала махновська сотня, недбало кинувши повіддя на гриву. Вони співали свій гімн, оповіщаючи принишклому місту свій програм, тактику й мету:

Ой, яблучко,

Куда котишся?

До Махна попадьош —

Не воротишся...

Хлопці почали гуляти.

З тачанок скинули кулемети, і вони поволі, від будинку до будинку переїздивши, сповнялися рухомим майном, найбільше одежею. Її махновці любили. Вона вабила їх незвичайним своїм кроєм, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі, чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі — піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх наопашки брали м'які кожухи й жіночі ротонди. Вони ходили грубезні, надмухані пишнотами вбрання, а проте поважні й суворі.

Білизна міських жінок чарувала їх своєю дивною м'якістю і мереживом. Коли розпадалися перед ними гардероби й комоди, вони брали в руки тонкі пахучі сорочки, прозорі панталони, розгортали їх, роздивлялись їх на світло, невиразно відчуваючи, що й кохання тут таїть їм неznані насолоди. Вони ховали їх по кишенях, мов любовні талісмани.

Ще любили вони золото й срібло, бо воно дає хвилини щастя й владу над людьми. Їхні пальці ясніли десятками каблучок, до нагаїв вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коні, мов східні володарі перед походом. А все інше складали жужмом на тачанки.

За яких дві години велике грабування почало обертатись на звичайну працю й мирне видовисько. Тачанки загонами охопили квартали, пересуваючись від розкішних помешкань купців, фабрикантів до скромних притулків пересічних людей. І ніхто не опирався вже й не

лементував. Це було масове й фатальне. Грабований будинок оточила юрба цікавих, що серед них були й уже пограбовані; дехто заходив і всередину подивитись, як це відбувається. Сміхи й дотепи прикрашали порівняння багатств. Вряди-годи, коли витягали з будинку приховані лантухи цукру, борошна, сувої мануфактури, ящики чобіт,— переможники гукали:

— Егей, сюди!

І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дітва, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це бур казковий час, коли хлопчаки знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи повз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників.

Цей день записано на скрижалях міста, що знало чотирнадцять влад перед тим і багато по тому. Кам'яне й гордовите, оселя культури і зверхності, воно навколішках приймало ганьбу від буйного села, що залило його вулиці. Село вийшло з своїх мазанок і стріх, поклало руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідичі, лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб. Село прийшло один раз могутнє, і місто стенулося з палкого подиху степів, здавалось, уже підвладних назавсідги. А от сталася третя революція — похід села на місто.

Андрій Петрович стояв на порозі своєї кімнати й дивився. Двоє махновців у шапках розкидали його книжки, витягали брудну білизну з кошика, що під ліжком. Один сіпнув скатертину, що віддавна прикрашала покалічений стіл,— і єдина склянка, вірна подруга господарева, дзвінко загинула на підлозі. Тоді білявий хлопець запхнув білизну під ліжко й промовив:

— Так. Значить, кончай.

Він видобув з-за халяви срібний портсигар і закурив.

— А де живе поміщиця Васюкова? — спитав він у Андрія Петровича.

— Не знаю,— відповів той,— не чув.

— Да. Значить, виїхала.

По інших кімнатах теж кінчали. В помешканні урядовця пошт і телеграфів не було цінних речей, тим-то брали все вряд — серветки, ложки, подушки. З трьох крісел безжально зідрали оксамит і лишили їх голими посеред хати, де звалено грубу,— шукали скарбів. Марта Данилівна сиділа на лавці біля буржуйки весь час, поки десятеро легінів патрали її кімнати. Під грюкіт шаф і чобіт вона часом схоплювалась і знову сідала. Їй раптом займалось бажання впасти навколішки й благати. Хлопці гукали, лаялись, торохкотіли посудом, а вона сиділа, тримаючи на грудях руку.

Григорій Опанасович стояв у кутку. З кожною зрушеною річчю і перекинутим стільцем у нього холонула кров. Жах обіймав його. Мовчазний завжди, він стримував себе, щоб не завити, щоб не кинутись і не здушити чийогось ворожого горла. Потім він зблід і знесилів. А коли почали розходитись, Григорій Опанасович з новою силою зрозумів, що все кінчилося, що ніколи не повернути йому плодів своєї праці, і мрії його потрощено назавсідги, і немає вже життя, тільки непотрібні обдерті дні. Він бачив — один з махновців поніс його пальто. Розпач хитнув його, він кинувся й забубонів:

— Моє пальто... моє...

Його очі блимали, слова бовкнули глухо, і руку він простяг, як голодний жебрак. Тоді хтось промовив:

— Оддай, Мишко. Це їхнє.

До ніг йому кинуто пальто. Він підняв його й надів. Холодні судорги зігнули йому пальці. Він сів на розпанахане і ліжко, загортався в пальто і згинався.

Всі пішли. В порожніх хатах поволі осідав сполоханий пил. За вікнами темнішав день, крізь відчинені двері котилися холодні передвечірні подихи. Григорій Опанасович сидів, зловісна тиша проймала його тіло німим холодом і тремтінням.

Марта Данилівна підійшла до нього й сказала:

— Що вони зробили... Подивись, що вони зробили...

Вона стисла руками груди й прошепотіла:

— Альошо, чого ти не захистив нас? Ти ж рідний, ти ж син...

Вона замовкла й стояла. Григорій Опанасович підвів голову й дивився на неї. У присмерках, що гусли й насувалися, він виразно бачив блідоту її обличчя, зморшки й погаслі очі. Він згадав колишню Марточку на станції й себе. Там почалося їхнє тихе кохання на платформі, коли гаснули ліхтарі після вечірнього потягу. Потім вона родила дітей, а він працював. Життя було таке гарне... Він затулив обличчя руками, припав до матраца й заплакав голосно, як ображена дитина, хлипаючи й захлинаючись.

Повернувся Колька.

— Кришка. Повезли,— сказав він.

Почувши, як плаче батько, він спинився. В батькових стогонах він уперше відчув глибоке гнітюче горе. Він поплескав батька рукою по плечі:

— Папко, брось! Ну, забрали — й хай. Велике діло — проживемо. Будемо вдвох робити... Папко! — Він подумав і додав: Службу покинь. Будемо спекулянчити. Компанію наберемо. Не плач!

Він справді почував себе бадьоро. Папа й мама, що командували ним раз у раз, тепер такі безпорадні. Він візьметься до праці, годі вчитись й байдикувати! Тепер такий час, що коли не подбаєш за себе, то й помирай. Та й батьки вже старі. Важливість хвилини надавала йому спокою і певності.

— От ви й не подивились, що осталось. Де сірники?

Колька здобув десь сірники, взяв каганця й розпочав господарські оглядини.

— Тарілка... спідниця... моя сорочка... — бубонів він десь.

Андрій Петрович тим часом прибрав у своїй кімнаті. Всі книжки знову лежали на своїх місцях, ліжко застелено, сміття заметено. Старий запалив моргалку й оглянув хату. Вона була убога, а бадьора.

За бурхливих подій цього дня він утратив тільки шапку свою — вона вподобалась,— та склянку. Але він мав ще картуза та глиняний кухлик і не вбачив нічого небезпечного в своєму становищі.

За цей день вийшло ще газет. На друковане слово проголошено волю — і от з'явилися газети всіх напрямків. Це був несподіваний розцвіт преси, коли за десять верстов від міста лунали бої.

Андрій Петрович поволі проглядав їх. Вони цікаві були своєю одноманітністю,— кожен запевняв, що саме він є найбільший приятель народові й тільки він має ліки зробити його щасливим.

— От,— думав старий,— які гарні рецепти, і як багато вмирає від них людей.

Зайшов Колька.

— Дядьку Андрію! — заклопотано сказав він. — Там з Ксаною негаразд.

Про Ксану всі забули.

— Що їй? — спитав старий.

Колька повів його до комірки при кухні, де складали непотріб усякий — порожні пляшки, битий посуд, ганчір'я.

— Вона тут?

Колька черкнув сірники. Долі, захиливши на спину голову, розкинувши руки, зігнувши голі коліна лежала Ксана потворною купою зганьбленого тіла.

1925